УДК 930.271

В.М. Усманов

КӨНЬЯК УРАЛ ТАШЪЯЗМАЛАРЫ:
Оренбург өлкәсе Мостафа авылындагы эпиграфик һәйкәлләр

Статья посвящена изучению эпиграфических памятников села Мустафино Оренбургского края второй половины XVIII–XX вв., собранных учеными во время экспедиции, проведенной в 2019 г. Институтом языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова по татарским деревням. Исследование актуально с точки зрения определения роли татарского народа в истории края. Представленные в статье фактические материалы по эпиграфике позволяют оценить сохранившееся наследие татарской культуры в памятниках и увидеть уникальность искусства того времени.
Ключевые слова: экспедиция, эпиграфика, эпиграфические памятники, культурное наследие, Оренбургский край, село Мустафино.

The article is devoted to the study of the epigraphic monuments of the Mustafino village of the Orenburg region of the second half of the 18th–20th centuries, collected by researchers during an expedition conducted in 2019 by the Institute of Language, Literature and Art named after G. Ibragimov on the Tatar villages. The study is relevant for determining the role of the Tatar people in the history of the region. The factual materials on epigraphy presented in the article make it possible to evaluate the preserved heritage of Tatar culture in monuments and see the uniqueness of the art of that time.
Keywords: expedition, epigraphy, epigraphic monuments, cultural heritage, Orenburg region, Mustafino village.

Россия империясендә Оренбург татарлары – беренчеләрдән булып, Петербург белән Урта Азия арасындагы кәрван юлларын яңадан җайга салган халык. Ул маршрут («Мәскәү юлы») Казан – Оренбург шәһәрләре аша үткән. Шушы юл буйларында тукталу өчен *«почта ям»нары* дип аталган Биккол, Йөзәй, Мостафа, Сарманай, Дүсмәт, Нәүрәз, Котлымбәт, Якуп, Абдулла, Тирес-Усман, Чаганлы, Габдрахман, Иске Шалты авыллары барлыкка килгән. Анда мосафирларның юл ихтыяҗларын канәгатьләндерү һәм дәүләт вазифаларын башкару, сәүдәгәрләр өчен бөтен кирәк-ярак, инфраструктура булдырыла: тукталу йортлары – кунакханәләр белән бергә, келәт, абзар кебек корылмалар төзелә [ГАОО, ф. 6, д. 3074, 7082]. Шулай итеп, элеккеге Нугай Урдасы биләмәләрендә яңа сәяси һәм икътисади максатларны тормышка ашыру өчен, башка халыклар белән бергә, Идел буе татарлары да күпләп бирегә җәлеп ителә.

XVII–XIX йөз башларында Оренбург каласы (һәм Шәһре Каргалы) татар халкы мәдәни үзәкләренең берсенә әверелә. Биредә, сәүдә эше белән бергә, сәнәгатьчелек югары баскычка күтәрелә һәм, шуның нәтиҗәсе буларак, сәләтле химаяче-меценатлар пәйда була. «Авыл үзәгендәге бай йорт утарлар шәһәр җирендәгечә икешәр катлы итеп

салынганнар, мәчет һәм кибетләр, өйләрнең аскы өлешләре зур-зур итеп тау ташыннан күтәрелгәннәр һәм каладагы биналардан аларның һич кенә ким урыннары юк. Күккә ашкан мәчет манаралары да шәһәр күренешен хәтерләтә» [Рәхимкулова, Хәмидуллин, с. 78–79].

1747 елгы ревизия материаллары буенча, 1744 елда Нит елгасы буенда (башка татар авылларыннан әллә ни аерылмаган) Мостафа авылы барлыкка килә. (Архив чыганакларында биредә ир-атлардан 92 кеше яшәгәнлеге күрсәтелгән.)

Бу торак пункт, юл өстендә урнашуы аркасында, Е. Пугачев фетнәсенә бәйле вакыйгалардан да читтә кала алмаган [Искандаров, с. 256]. Бу төбәктә булган хәлләр А. Пушкинның «*Истории Пугачева*» («*История Пугачёвского бунта*») дип исемләнгән тарихи китабының өченче бүлемендә телгә алына [Пушкин, с. 628].

2019 елның июнь аенда Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге ТӘһСИ хезмәткәрләре халкыбызның Оренбург төбәгенең тарихын һәм мәдәни мирасын барлау-өйрәнү максаты белән, аерым алганда, аларның сөйләш үзенчәлекләрен, тормышын, мәдәният-сәнгатен, ташъязма һәм кулъязма истәлекләрен барлау җәһәтеннән фәнни экспедициягә чыкты.

Гомумән, сакланып калган ташъязма мирасны кичекмәстән эзләп табу, барлау һәм каталоглар төзеп бер урынга туплау татар эпиграфистларының зур бурычы булып тора. Борынгы ташъязмаларны өйрәнү, фотога төшерү, рәсем-эстампажлар ясау, оттиск-күчермәләр алу, текстларны кәгазьгә беркетү шактый күләмдә башкарылган булса да, бу өлкәдә эшлиселәр әле бик күп.

Фәнни сәфәрнең төп максаты татар ташъязмаларын өйрәнү юнәлешендә, беренчедән, (сыйфатлы, ягъни яхшы «укылышлы» фоторәсемнәрдән башка) эпиграфик һәйкәлләрнең төгәл үлчәмнәрен һәм координатларын алу иде. Икенчесе – аларны хронологик яктан тәртипкә китереп, укылышларын биреп, билгеле бер системага салып, каталоглар төзү.

Әлеге экспедициядә сиксәннән артык каберташ өйрәнелде: Оренбург шәһәрендә – 4 фрагмент; Сакмар районы: Татар Каргалысында – 1; Октябрьский районы: Беренче Иманколда – 56, Бикколда – 17; Шарлык районы: Йөзәйдә – 24, Мостафада – 38 ташъязма документ дәфтәргә теркәлде. Исәпкә алынган ядкярләрнең иң әүвәлгеләре XVIII йөзгә, ә иң соңгылары XX йөзгә (1948 елга) карый, әмма шунысы әһәмиятле: бу төбәктә кабер ташларын кую гадәте Дәште Кыпчак дәүләте һәм Нугай Урдасы заманнарыннан ук килә[1]. Кызганычка

---

[1] «Около Уйской линии, как на киргизской, так и на башкирской стороне реки Уя, в разных местах находятся развалины каменных строений, из коих некоторые поныне еще в целости. О сих из живущих в Исетской провинции татар один престарелый человек подполковнику Ренненкампфу по преданию предков своих объявлял, якобы в древние времена жившие в сих местах народы отошли в Китайское государство. Оные доныне видимые строения ничто иное, как знатных их людей кладбища, в которых они погребены» [Рычков, С. 134–135].

каршы, ул чорлардагы эпитафия һәйкәлләре сакланып калмаган. Шунысын да әйтеп үтәргә кирәк, бу яклардагы җирләр Россиягә кушылган дәвердә барлыкка килгән «таш архив» мәгълүматларының иң әүвәлгеләре Каргалы һәм Оренбург кятибләре («таш язгучы»лары) тарафыннан башкарылган. Ә кабер ташларының күбесе, урындагы гади авыл кешеләренең кулы белән ясалган.

Беренче Иманкол ташъязмалары түбәндәгеләрне әйтеп була: биредәге ядкярләр бик калку булмаган, классик нәсех язуы үрнәкләреннән аерылып торган, гади хәрефләр белән башкарылган һәм алар, шул үзенчәлекләре һәм палеографик нечкәлекләре белән башка профессиональ хаттатларның (каллиграфларның) эшләренә бөтенләй охшамаган, аларның саны – чама белән 100–200. Иманкол ташлары янәшәдәге күл буенда урнашкан тау кыры карьерларыннан алынган. Шул ук уңайлы йомшак материал авылда бина-корылмалар төзүдә дә кулланылган.

Биккол ташъязмалары хакында шунысын әйтеп үтәсе килә: авыл зираты ике өлештән тора, каберстан биләмәсенең уртасыннан борынгы «Әби патша» юлы үтә, ул әлеге көндә дә халыкка игелекле хезмәт күрсәтә. Эпитафияләрнең саны шактый булса да, аларның күбесе (ташларның сыйфатсыз булуы нәтиҗәсендә) начар хәлдә. Күрәсең, мондагы кабер ташлары «өлгермәгән» йомшак материалдан ясалган.

Тирә-як авылларда (шулай ук төзелеш эшендә) урындагы комташлар да кулланышта булган. Кайбер кабер ташларын ясаганда, читтән (мәсәлән, Каргалы тарафындагы Гребенни тавыннан [Рычков, с. 128]) китерелгән известьташ та кулланылган.

Йөзәй авылы зиратындагы ядкярләр арачында да Каргалы осталарының берничә эше бар, мәсәлән, мулла Хәйрулла Госмановныкы (1866–1915). Оренбург өлкәсенә сәфәр нәтиҗәсендә, Оренбургтан – Шәриф, Бикколдан – Габделлатыйф, Иманколдан – Ришад Туганов кебек безгә мәгълүм булмаган осталар язган ташлар булу да ачыкланды.

Ташлардагы текстларның күбесен Коръән аятләре һәм хәдисләр тәшкил итә. Беренче Иманкол ташъязмаларында төрки тамгалар да очрый. Әлбәттә, бу күренеш борынгы чорлардан калган күчмә кыпчакларның (һәм Нугай Урдасы татарларының) гореф-гадәтләре чагылыш табуны аңлата.

Кайбер эпитафияләрдә биләгән исем-вазифа яисә һөнәр, мәсәлән, *сәүдәгәр, ахунд, мулла (менла), хәлфә, мөдәррис* атамалары күренә.

Игътибарга лаек күренешләрдән: бу як авыллардагы каберстаннарда, читтән китерелгән мәрмәр, гранит кебек кыйммәтле ташлардан ясалган (мәсәлән, «чалмалы» сигез кырлы таш багана рәвешендәге монументаль) һәйкәлләр очрамады. Гомумән, Идел-Урал төбәгендә күп очракта известьташ кулланылган һәм шунысы кызык: хаттат-каллиграфларыбыз өчен ул элек-электән иң уңайлы материалларның берсе булып саналган.

Ата-бабаларыбыз безгә гаять бай мирас калдырганнар. Ул ташъязма хәзинә ни кызганыч кырыс һава шартларында үзеннән-үзе җуелып-җимерелеп юкка чыга бара. Безнең максат – шуларны яхшылап өйрәнү, кәгазгә теркәү, китап-каталоглар рәвешендә матбугатта нәшер итү.

Оренбург өлкәсе Шарлык районы Мостафа авылының кайбер ташъязма истәлекләре

Беренче ташбилге. Иман бине Заит каберенә куелган таш. XVIII йөзнең икенче яртысы – XIX йөз башы. Палеографик үзенчәлекләре (хәрефләрнең пычак белән капма-каршы авыштырып кисү осулы белән тирән канаучык рәвешендә язылып, классик нәсех язуы шәкелендә башкарылуы) буенча эпитафиянең авторы исеме билгесез Каргалы кятибе булган дип фараз итәбез. Моның ише үрнәкләр Сәгыйть бистәсе зиратында еш очрый.

Алгы ягында: (уйма язулы):

امان بن ظايط	Иман бине Заит

Үлчәмнәре: 12,5×30×62 см.
N 52°49'46"
E 54°46'34"

Икенче ташбилге. Зөләйха Арыслан кызы каберенә куелган эпитафия, 1815 ел. Материал – кызгылт-көрән төстәге йомшак комташ. Авторы билгеле түгел.

Алгы ягында: (уйма язулы):

... ليحا بنت ارسلان وفات	[Зө]ләйха бинте
اولدی ١٨١٥	Арыслан вафат
	улды 1815

Үлчәмнәре: 20–23×22×60 см.
N 52°49'50"
E 54°46'36"

Өченче ташбилге. Рәхмәтулла Исхак угылы каберенә куелган эпитафия, 1826 ел. Материал – кызгылт-көрән төстәге йомшак эшкәртелмәгән комташ. Палеографик үзенчәлекләре (текстның гади нәсех язуында башкарылуы) буенча эпитафиянең авторы шушы авыл кятибе булган дип фараз итәбез.

Алгы ягында: (уйма язулы):

۱۸۲۶ سنه وفات بولدی	1826 сәнә вафат
رحمتوالله اسحاق اوعلی	булды Рәхмәтулла
	Исхак угылы

Үлчәмнәре: 12–18×22×56 см.
N 52°49'45"
E 54°46'33"

Дүртенче ташбилге. Гыймадеддин бине Исмәгыйль каберенә куелган эпитафия, 1873 ел. Материал – известьташ. Палеографик үзенчәлекләре («бозык нәсех» рәвешендә башкарылуы) буенча эпитафиянең авторы исеме мәгълүм булмаган Яшерган авылы кятибе булуы мөмкин, моңа охшаш ядкярләр шул якларда еш очрый.

Алгы ягында: (уйма язулы):

اعوذ بالله	Әгузе билляһи
من الشيطان الرجيم	минәш-шәйтан ир-раҗим[1]
بسم الله الرحمن الرحيم	Бисмилляһир ир-рахман ир-рахим[2]
لا اله الا الله محمد	Ля иляһә илля Аллаһ Мөхәммәд
رسول الله يَا وقفًا	рәсүл Аллаһ[3], йа вакыйфән
بقبرى متفكراً فى امرى	би-кабри мөтәфәккирән фи-әмри
بالامسى غداً تصير مثلى	бил-әмси күнтү гадән тәсайир мисли[4]

---

[1] *Әгузе билляһи минәш-шәйтан ир-раҗим* – таш белән куылган шайтаннан качып, Аллаһка сыгынам.

[2] *Бисмилляһир ир-рахман ир-рахим* – рәхимле, шәфкатьле Аллаһның исеме белән.

[3] *Ля иляһә илля Аллаһ Мөхәммәд рәсүл Аллаһ* – Аллаһтан башка илаһи зат юк, Мөхәммәд – Аллаһның илчесе.

[4] *йа вакыйфән би-кабри мөтәфәккирән фи-әмри бил-әмси күнтү гадән тәсайир мисли* – әй каберем янына килеп басучы, минем хәлне фикерлә; бүген шул хәлеңдә булсаң, иртәгә минем кебек булырсың.

حی الدنیا سجن الموءمن	хәййе әд-дөнйа сиҗнүн ли-мөэмин
وجنت الكفر الدنیا ساعت	вә җәннәт әл-кяфир[1], әд-дөнйа сәгатүн
فاجعلها طاعت دا	фә-әҗгальһа тагатән[2] да-
رالفنادان دارالبقا	-релфәнадән дарелбәка-
یه رحلت اولدی ۱۸۷۳	-йә рихләт улды 1873
یلده ماینك ۲۹ یومنده	йылда майның 29 йәүмендә
قاری حافظ كلام ربانی	карый хафиз кәлям раббани[3]
داملا عمادالدین بن	дамулла Гыймадеддин [бине]
داملا اسماعیل و امَّهُ ببی	дамулла Исмәгыйль вә өммәһү биби
عیشة	Гайшә[4]

Бишенче ташбилге. Зөбәйдә Әхмәджан кызы каберенә куелган эпитафия, 1891 ел. Материал – известьташ. Палеографик үзенчәлекләре (профессиональ нәсех төрендә башкарылуы, өске һәм аскы яссылыкларда хәреф элементларының нечкә сызыклардан киңәеп тасма сыман сузылып кабатлануы, тирән булмаган уеп-кисү алымы белән каурый каләм язуы рәвешенә охшатылуы) буенча эпитафиянең авторы исеме мәгълүм булмаган профессиональ таш язу остасы икәнлеге күренеп тора.

Алгы ягында: (уйма язулы):

... من	... мин
دارالفناء الی دار	дарелфәнаи әли дар-
البقأ زبیده	-ел бәкаи[5] Зөбәйдә
بنت احمدجان	бинте Әхмәджан
فی سنة ۱۸۹۱	фи сәнәти[6] 1891
...	...

Үлчәмнәре: 10×26×93 см.
N 52°49'47"
E 54°46'32"

---

[1] *Хәййе әд-дөнйа сиҗнүн ли-мөэмин вә җәннәт әл-кяфир* – дөнья – иманлылар өчен зиндан, кяферләргә – җәннәт.

[2] *Әд-дөнйа сәгатүн фә-әҗгальһа тагатән* – дөнья бер сәгатьлек, аны гыйбадәт белән үткәр.

[3] Аллаһы Тәгалә тарафыннан иңдерелгән Коръән китабын яттан белүче.

[4] *Биби Гайшә* мәрхүмнең әнкәсе булган дип аңларга кирәк.

[5] *Вакытлы дөньядан мәңгелек дөньяга [күчте].*

[6] *Сәнә* – ел.

Алтынчы ташбилге. Мулла Әхмәдҗан бине Сәлим Рәмиев каберенә куелган эпитафия, 1892 ел. Материал – известьташ. Эпитафиянең авторы мәгълүм түгел.

Алгы ягында: (уйма язулы):

قد ارتحل من دارالفناء الى دارالبقاى... جعل مثواه
فى... احمدجان بن سليم ... فى سنة ١٨٩٢

... Әхмәдҗан бине Сәлим ... фи сәнәти 1892

Үлчәмнәре: 16×29×103 см.
N 52°49'50"
E 54°46'40"

Җиденче ташбилге. Миңлеҗәмал бинте Нигъмәтулла каберенә куелган эпитафия, 1900 ел. Материал – известьташ. Палеографик үзенчәлекләре (нәсех язуының «дөрес» язылуы) буенча эпитафиянең авторы – профессиональ таш язу остасы, исем-шәрифләре билгеле түгел.

Алгы ягында: (уйма язулы):

قد ارتحلت من	кадд иртихаләт[1] мин
دارالفنا الى دار	дарелфәнаи әле дар-
البقأ منكلى جمال	-елбәкаи Миңлеҗәмал
بنت نعمة الله	бинте Нигъмәтулла
رحمهما الله تعالى	рәхәмәһума Аллаһы Тәгалә
رحمة واسعة فى	рәхмәтән васигатән фи
سنة ١٩٠٠	сәнәти 1900

Үлчәмнәре: 10×31×85 см.
N 52°49'45"
E 54°46'33"

Сигезенче ташбилге. Әхмәдҗан Хәсән угылы каберенә куелган эпитафия, 1904 ел. Материал – известьташ. Палеографик сыйфатлары (урта куллы нәсех язуында башкарылуы) буенча эпитафиянең авторы – шушы авылның (исеме билгесез) таш язу остасыдыр.

[3] *Иртихал* – дөньядан күчү.

Алгы ягында: (уйма язулы):

احمد جان حسن اوعلى وفات بولدى ۱۹۰۴ نچى يلده ۲۹ مايده	Әхмәдҗан Хөсәен углы вафат булды 1904 нче йылда 29 нчы майда

Үлчәмнәре: 11×28×63 см.
N 52°49'49"
E 54°46'43"

Аңлашыла ки, бу төбәктәге авылларда кабер ташы язмаларының саклануы ул, беренчедән, борынгыдан халкыбызның дәүләтчелеге һәм элек-электән язма културасы булуын күрсәтә. Икенчедән, милләтебез, тормыш кыенлыкларына карамастан, даладагы ерак авылларда булса да, борынгыдан килгән ташъязу сәнгате традицияләрен сакларга омтылган. Мостафа авылындагы кабер ташлары да – шуңа дәлил. Бу язма чыганаклар Оренбург төбәгенең тарихын ачыклау өчен дә кыйммәтле материал булып хезмәт итәрләр дигән өметтә калабыз.

Әдәбият

ГАОО.Ф. 6. Д. 3074, 7082.

ГАОО. Ф. 98. Д. 3. Оп. 2. Л. 123–133.

Искандаров Р.Ш. Оренбургские татары: историко-энциклопедический очерк. Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. 271 с.

Рәми И., Даутов Р. Әдәби сүзлек: (элекке татар әдәбияты һәм мәдәнияте буенча кыскача белешмәлек). Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. 399 б.

Крестьянская война в России 1773–1775 годов. Восстание Пугачёва. Т. II / отв. ред. В.В. Мавродин. Л.: Изд-во ЛГУ, 1966. 512 с.

Марджани Шигабутдин. Мустафад аль-ахбар фи ахвали Казань ва Булгар: (Источники по истории Казани и Булгара) / Шигабутдин Марджани; [Вступ. ст. Я.Г. Абдуллина, А.Н. Хайруллина, с. 5–37]; АН СССР, Казан. фил., Ин-т яз., лит. и истории им. Г. Ибрагимова. Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. 414 б.

Пушкин А.С. Полное собрание сочинений, 1837–1937: в 16 т. Т. IX: История Пугачева. М.; Л. 1940.

Рәхимкулова М., Хәмидуллин Л. «Хөсәения» мәдрәсәсе // Мәдрәсәләрдә китап киштәсе. Казан, 1992. Б. 78–79.

Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. Уфа: Китап, 1999. 312 с.: ил.

Усманов Венер Мөдәррис улы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге фәнни хезмәткәре